

УРБАНІСТИЧНІ МОТИВИ В ЛІРИЦІ С.ЧЕРКАСЕНКА (ЦИКЛ „УСМІХ МІСТА”)

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Випуск 1 (29).
Кузьма О. Урбаністичні мотиви в ліриці С.Черкасенка (цикл „Усміх міста”); 10 стор.; кількість бібліографічних джерел – 13; мова українська.

Анотація: У статті аналізується образ міста у творчості українського поета-модерніста С.Черкасенка. Цикл „Усміх міста” розглядається в контексті ідейно-художніх пошуків автора в розробці урбаністичного дискурсу української поезії кінця ХІХ – початку ХХ століття.

Ключові слова: урбаністичні мотиви, символізм, поетика, ліричний цикл, топос міста.

У творчості С.Черкасенка, одного з яскравих представників українського модернізму, важливе місце займає урбаністична тематика. Митець художньо відтворив образ міста у наступних циклах: „Усміх міста” (1913), „Діти міста” (1913), „Місто” (1920). Вірші С.Черкасенка на урбаністичну тематику виявляють головні тенденції у творенні поетичного дискурсу міста в українській літературі початку ХХ століття.

Тема міста у світовій літературі має широкий спектр інтерпретацій у творах насамперед прозових та ліричних. „Міський текст” творили письменники-реалісти (О. де Бальзак – образ Парижа, Ч.Діккенс – образ Лондона, Б.Прус – Варшави, Ф.Достоевський – Петербурга). Традиції прозаїків продовжили поети. Основоположником урбаністичної лірики дослідники називають Ш.Бодлера. У різноманітних аспектах змальовується місто у творчості В.Вітмена, Е.Верхарна, П.Верлена, С.Малларме, В.Брюсова, О.Блока, А.Белого та інших поетів кінця ХІХ – початку ХХ століття.

В українському письменстві образ міста представили прозаїки – Г.Квітка-Основ'яненко, І.Нечуй-Левицький, Панас Мирний, І.Франко. На початку ХХ століття урбаністична тематика набуває нових осмислень, здобуваючи загальноєвропейський зміст і відбиваючи основні тенденції розвитку українського письменства в добу модернізму. Поетичні здобутки у розробці „міського тексту” мають М.Вороний (цикл „Співи старого міста”), М.Зеров (цикл „Київ”), М.Семенко („Місто”), Б.-І.Антонич („Мурашник”, „Балада про блакитну смерть”) та ін. У прозі міський хронотоп втілюється у творах В.Підмогильного („Місто”), В.Петрова-Домоноговича („Без ґрунту”, „Дівчина з ведмедиком”, „Доктор Серафікус”).

Ліричні цикли С.Черкасенка, в яких розгортаються урбаністичні мотиви, відбивають художні пошуки поета у сфері зображення топосу міста. Тому їх ґрунтовне вивчення на сьогодні є актуальним. Окремі аспекти окресленої проблеми дослід-

жувалися, зокрема, в працях Л.Дем'янівської [4], Н.Копиленко [6], Н.Майбороди [8], О.Мишанича [9] та ін.

Цикл „Усміх міста” був створений у 1913 році. У цей час С.Черкасенко проживає у Києві, веде активну роботу як публіцист, працює в редакції різних київських періодичних видань („Літературно-науковий вісник”, „Рада”, „Дзвін”, „Світло”). Зміна оточення, роботи, переїзд до великого міста після дев'яти років учителювання у шахтарських селищах Донбасу не могли не вплинути на світоглядні позиції письменника. Екзистенційне переживання зламів подій у житті, прагнення „вписатися” у бурхливий вир столичного існування зумовили, на нашу думку, формування особливого сприйняття міста, що поетично втілюється в циклах „Усміх міста” та „Діти міста”.

І.Вихор, дослідниця дискурсу міста в українській поезії кінця ХІХ – першої половини ХХ століття, вирізняє дві аксіологічні парадигми в трактуванні міського поетичного топосу: утопічну (місто як осердя цивілізації, тріумф культури) та есхатологічну (місто – чинник занепаду культури і цивілізації) [3, с.13]. Модель міста в ліриці С.Черкасенка базується на есхатологічній парадигмі. Ми стикаємося з образом „демонічного” міста, в якому важко утриматися від спокус і гріхів. Урбаністичний малюнок у циклі подається в обрамленні нічних жажіть:

*Не ніч, а птах, як чорний птах,
Крилами тихо має,
І чорний крик, мов чорний жах,
Над містом скрізь літає:
То ніч, як птах, як чорний птах,
Од ран тремтить, здихає... [12, с. 92].*

Есхатологічний простір циклу підсилюється семантикою чорного кольору. У цитованому уривку С.Черкасенко творить синестезійний образ ночі, поєднуючи в єдине ціле колір, звук, зорове відтворення. Кольороназви „чорний крик”, „чорний жах” увиразнюють настроєвий малюнок вірша, просякнута того передчуттям загибелі світу.

Ніч жахає „звільненням неконтрольованої енергії хаосу” [11, с. 331]. Це час потойбічних сил,

які активізують у людській душі тілесні пристрасті й бажання. Тому знаковими атрибутами художнього простору циклу є образи повії, блудниці, юрби, п'яного чаду, змія.

Автор вдається до міфопоетичного зображення міста. Міфологізм мислення поета виявляється в поглибленні семантики вогню, що втілюється в домінуючих образах-символах віршів циклу (перший твір – „огневі квіти кохання”, другий – „огні гірлянд”, четвертий – „пожар серця”, п'ятий – „в проміннях бенкет дикий”). Архетипний образ вогню, маючи широку парадигму змістових втілень, вважається дослідниками амбівалентним символом: „Вогонь – це універсальний символ божественної влади, гніву або істини, а також сил природи, які не піддаються контролю і несуть руйнацію і оновлення. В багатьох космологіях світу полум'я асоціюється як зі створенням світу, так і з апокаліпсисом – воно сяє в раю і палить у пеклі” [5, с. 200]. У циклі „Усміх міста” тема вогненної стихії, що змітає все на своєму шляху, набуває градаційного розвитку. У першій поезії циклу автор концептуалізує образ ночі як „страшного кошмару з огневими очима” [12, с. 92], розгортаючи семантику міста як демонічного простору. У другому вірші в ліричний сюжет влітається мотив святкування, бенкету в нічному місті: „Справляє свято май. / Горять огні гірлянди...” [12, с. 92]. На цьому тлі знаковою постає образ дівчини з трояндою, яка продає свою любов, шукаючи забуття „в реготі життя” [12, с. 92].

Образ повії, жінки-блудниці є постійним атрибутом урбаністичної лірики поетів доби модернізму. Концептуального значення він набуває у творчості О.Блока, зокрема у його відомому циклі „Місто” (1904 – 1908). У поезії „Останній день” із вказаного циклу відтворюється апокаліптична картина загибелі міста. В урбаністичній моделі твору виразно проступають архетипні риси біблійних міст – Вавилону, Содоми і Гоморри, осередків людських пороків та гріхів. Місто в інтерпретації російського поета гине через гріховність його жителів. Вражаючим є зображення жінки-блудниці у кінцевих рядках поезії: „Женщина-блудница – от ложа пьяного желанья – / На коленях, в рубашке, поднимала руки ввысь... / Высоко – над домами – в тумане снежной бури, / На месте полуденных туч и полночных звезд, / Розовым зигзагом в разверстой лазури / Тонкая рука расплатала тонкий крест” [2, с. 140]. На наш погляд, у наведеному уривку тонко нюансується межа між гріховним і святим, земним і небесним. Людина із суспільного дна – повія – змальована в поетичному обрамленні філософськи значимих образів (зірок, хреста), складних метафоричних конструкцій з позитивно акцентованою кольористикою („Розовым зигзагом в разверстой лазури / Тонкая рука расплатала тонкий крест”). У такому зображенні прочитується бодлерівська настанова на естетизацію непривабливих явищ, картин людського життя, що знайшла своє втілення в поетичну образі-символі „квітів зла”.

У подібному ключі трактується образ юної повії – „пречистого дитяти” – і в аналізованому циклі С.Черкасенка. Показово, що український автор розвиває таку ж міфологічну логіку, що й у Блока, котра коріннями сягає Біблії. Місто гине через занедбану духовність. У потворних картинах нічного міста авторський зір вихоплює образ тендітної дівчини з трояндою. Форма ліричного монологу-звернення до нещасної, яка прагне забути-ся у вирі гріховних насолод, виявляє посилене включення митця в „текст міста”, його болісне переживання за долю людини в катаклізмах епохи. Символічне коло „квітів зла” накладається і на семантику черкасенківського твору. Автогерой ліричного циклу хоче стати на коліна перед дівчиною, шануючи її страждання. У структурі образу дівчини-повії семантика страждання моделюється за допомогою символу троянди, на якій проступає кров. У християнській символіці троянда є втіленням святого Граалю, що асоціюється з серцем Христа, його страдницьким шляхом. Як і в ситуації з блоківською блудницею, спостерігаємо складне символічне наповнення, здавалося б, непривабливого образу із „низькою” семантикою. С.Черкасенко пояснює гріховність дівчини впливом Міста-Молоха, його демонічною стихією, яка вбиває все світле, чисте в душі людини.

Біблійний контекст прочитується і в останніх рядках другої поезії циклу „Справляє свято май...”:

*Не ніч, а гад, отрутний гад
Сичить поза кутками:
Він любить гук і п'яний чад,
Вино, жінок з квітками.
Не ніч, а гад, отрутний гад
Тут владарем над нами... [12, с. 93].*

Образ біблійного змія-спокусника у виразне есхатологічні візії занепаду міста, підсилює настрої тривоги, розпачу, передчуття духовної і фізичної загибелі людини.

Важливе місце в смисловій структурі циклу „Усміх міста” займає третя поезія „Панночко, панночко в білому!..”, в якій виявляється, на нашу думку, софійний дискурс лірики С.Черкасенка. Концепція софійності розроблялася російськими символістами, починаючи від її теоретичного обґрунтування в працях В.Соловйова до поетичної реалізації у творчості митців Срібного віку (К.Бальмонта, О.Блока, В'яч. Іванова, М.Цветаєвої, Б.Пастернака та ін.) [7]. Софія – це одна із першоснов світу, що за християнськими уявленнями є четвертою, жіночою, іпостассю Божественної Трійці. За гностичними та містичними уявленнями – це розлита у природі Душа світу, яка втілюється в образі найкрасивіших жінок світу. Ідеал софійності – це ідеал „всеединості”, гармонії земного і космічного, символ Вічної жіночості, що втілюється в образах матері-землі, коханої, нареченої, дружини.

У поезії „Панночко, панночко в білому!..” поетизується образ молоді дівчини, яку лірич-

ний герой бачить у натовпі інших людей. Митець творить художній портрет омріяного жіночого ідеалу:

– *Панночко, панночко в білому!*
Линеш назустріч ти серденьку милому
Біла, як хмариночка,
Плинеш у юрбі...
Неба ясного усміх досвітній
В твоїх очах,
Ранок рожевий, ранок привітний
В твоїх устах... [12, с. 93].

Образ панночки в білому є антитезою до картин нічного міста, сповнених „злочинства й гріха”. Цей образ типологічно споріднений з блоківською Прекрасною Дамою, Незнайомкою, він набуде поетичної конкретизації і в наступних ліричних циклах С.Черкасенка (наприклад, у „Білій Панні”). Софійний дискурс української лірики доби модернізму репрезентує й відома поезія Микли Вороного „Блакитна Панна”, яка дала імпульс і до створення вірша „Арфами, арфами...” П.Тичини. Можна твердити, що в національній поетичній традиції ідеал Вічної Жіночності має глибокі філософські інтерпретації. Третя поезія циклу „Усміх міста”, таким чином, вибудовує картину духовних пошуків внутрішньої гармонії, прагнення знайти допомогу для „серця зоглілого” в апелюванні до вищого жіночого начала, берегині духовних основ людського буття..

Четверта поезія поглиблює тему дисгармонійного світовідчуження суб’єкта ліричного циклу. Міфологема вогню тут представлена образом *пожару серця*. Автор вдається до градаційного розгортання мотиву туги, майстерно послуговуючись фонічними засобами (алітераційними рядами „р”, „с”, „т”):

...*Думи-звірі,*
Як вампіри,
Знов у серденько вп’ялись...
...Серед гомону стою
І не знаю, де сховаю
Тугу-гадину свою... [12, с. 94].

Кульмінаційною у розвитку ліричної теми в циклі є п’ята поезія „Не ніч, а блиск, як сонця блиск!”. С.Черкасенко відтворює шалені ритми нічного бенкету, вдаючись до символізації міфологеми танцю. Аналізований вірш, на нашу думку, свідчить про музикальність як невід’ємну рису поетового світовідчуження. Для символістів музика – це питання не тільки досконалості поетичного звукопису, але і поняття філософського, екзистенційного плану. А.Белій, пишучи про природу символізму, наголосив на „вторгненні у поезію духу музики”: „... Знову воскресє у слові музикальна сила звуку; знову захоплюємось ми не смыслом, а звуком слів; в цьому захопленні ми несвідомо відчуваємо, що у самому звуковому і образному вираженні криється глибинний життєвий смысл слова – бути словом творчим. Творче слово творить світ” [1, с. 134].

Потужна музична стихія виявилася і в ліриці поетів українського модернізму. Н.Мушировська переконливо доводить, що в літературі молодомузівців танець відігравав подібну до музики роль, він був „частиною мовного коду, яким символізувалась динамічна форма вияву творчої енергії, посталої із спонтанного виразу вітальної енергії внутрішнього життя” [10, с.423]. „Естетика танцю, – зазначає дослідниця, – була широко представлена у мистецтві та філософії зламу століть. Це і погляди С.Малларме, для якого він є різновидом метафоричного «тілесного письма», і Ф.Ніцше, що стверджував інтелектуальний танець, що містився у писаному слові і, відповідно, був артикуляцією авторського стилю. Символіка танцю надзвичайно популярна у мистецтві цього періоду (О.Роден, Е.Дега, А.Тулуз-Лотрек, Е.Мунк, Г.Клімт, А.Белій, В.Іванов та ін.)” [10, с. 423].

Музична стихія художньо втілюється і в ліриці С.Черкасенка. У вірші „Не ніч, а блиск, як сонця блиск...” автор моделює образ вальсу, який знайшов своє поетичне відтворення також в поезії Г.Чупринки (цикл „Вальс”), В.Пачовського („Вальс. Та й молода гуляє...”). Ритм вальсу передається дактилічною стопою:

Плавко гойдаються постаті білі, –
Вальсу чарівного носять їх хвилі.
В очах нестримне сяє бажання,
Щастя жагучого прагне кохання... [12, с. 94].

Семантика танцю в поезії С.Черкасенка виявляється не тільки на рівні зовнішньої (формальної) структури. Танець – це втілення підсвідомих імпульсів людини, її пристрастей і прихованих бажань, котрі звільняються під покривом ночі, це порушення норм і табу, реалізація діонісійської стихії: „В вихорі п’яному чаду і світла / Квіткою буйною пристрасть розквітла...” [12, с. 94].

У завершальній поезії циклу ліричний герой виказує власне ставлення до нічного бурхливого дійства, яке в системі його духовних координат характеризується однозначно в негативному ключі. Позиція автогероя циклу розкривається за допомогою біблійного сюжету про Самсона:

... *А я стою серед колон,*
Як той оганьблений Самсон, –
Благаю серце не тужити...
Коли б я міг сей тишиний храм
Усім на тім’я повалити!! [12, с. 95].

Фінальні акорди циклу вражають вибухом ліричного чуття, експресивністю самовираження суб’єкта аналізованого циклу.

Таким чином, урбаністичні мотиви в ліричному циклі С.Черкасенка „Усміх міста” розгортаються на основі есхатологічної моделі. В увлєнні автора місто – це чинник духовного занепаду людини, а ширше – людської культури та цивілізації. Коло основних мотивів циклу ґрунтується на екзистенційній проблематиці, що сюжетно реалізується через зображення емоційно-психологічних ста-

нів ліричного героя циклу, його моральних та духовних запитів. Образ міста формується шляхом витворення особливого міфологічного контексту, в якому важливу роль відіграють біблійні топоси (Содом і Гоммора, Вавилон) і знаки (змій-спокусник, Самсон). Слід відзначити, що стильова домінанта поезій циклу – символізм, у руслі якого

й розбудовується міський дискурс в ліриці С.Черкасенка. Місто осмислюється поетом як універсальний символ, архетип культурно-історичного буття, разом з тим, це й поетична семіосфера, система нових, актуальних смислів, що відображає духовні пошуки особистості епохи зламу століть.

Література

1. Белый А. Магия слов // Символизм как миропонимание / А.Белый; сост., вст.ст. и прим Л.А.Сугай. – М. : Республика, 1994. – С. 131–142.
2. Блок А. Собр.сочинений : В 8 т. – М., Л. : Изд-во худ. литературы, 1960. – Т.1–2.
3. Вихор І. Дискурс міста в українській поезії кінця ХІХ – першої половини ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.06 „Теорія літератури” / Інна Вихор. – Тернопіль, 2011. – 20 с.
4. Дем’янівська Л. Спиридон Черкасенко / Л. Дем’янівська // Історія української літератури к.ХІХ – початку ХХ ст. : у 2 кн. / за ред. О.Гнідан. – К., 2006. – Кн. 2.
5. Знаки и символы / Иллюстрированная энциклопедия. – М. : Эксмо, 2008. – 255 с.
6. Копиленко Н. Повернення (До 115-річчя з дня народження С.Черкасенка) / Н. Копиленко // Українська мова і література в школі. – 1991. – № 10. – С. 85–87.
7. Крохина Н. Софийность и ее коннотации в русской литературе ХІХ – начала ХХ века (поэтика всеединства) : автореф. дисс. на соискание науч. степ. докт. филол. наук: спец. 10.01.01 „Русская литература” / Наталия Крохина. – Кострома, 2011. – Режим доступу: <http://www.disscat.com/content/sofiinost-i-ee-konnotatsii-v-russkoi-literature-xix-nachala-khkh-vekov-poetika-vseedinstva>.
8. Майборода Н. Стилістична функція кольорів у ліриці С.Черкасенка // Вісник Донецького інституту соціальної освіти. Філологія. Журналістика. – 2010. – Том VI. – С.41–44. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vdiso/gur/2010/Majboroda%20N.V.pdf
9. Мишанич О. В безмежжі зим і чужини... (Повернення Спиридона Черкасенка) / Олекса Мишанич // Черкасенко С. Твори: у 2-х т. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – С. 5-42.
10. Мушировська Н. Музична образність поезії В.Пачовського / Н.Мушировська // Літературознавчі студії. – 2010. – Вип. 26. – С.417–425. – Режим доступу: http://www.philolog.univ.kiev.ua/library/zagal/Literaturoznavchi_studii_2010_26/417_425.pdf
11. Полная энциклопедия символов / сост. В.М.Рошаль. – М. : АСТ; СПб. : Сова, 2006. – 515 с.
12. Черкасенко С. Твори : у 2-х т. / Спиридон Черкасенко. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1.
13. Школа В. ...Бо серце чисте / Валентина Школа // Дивослово. – 1997. – № 11. – С. 57-58.

Оксана Кузьма

УРБАНИСТИЧЕСКИЕ МОТИВЫ В ЛИРИКЕ С. ЧЕРКАСЕНКА (ЦИКЛ „УЛЫБКА ГОРОДА”)

Аннотация. В статье исследуется образ города в творчестве украинского поэта-модерниста С.Черкасенка. Цикл „Улыбка города” рассматривается в контексте идейно-художественных поисков автора в разработке урбанистического дискурса украинской поэзии конца ХІХ – начала ХХ века.

Ключевые слова: урбанистические мотивы, символизм, поэтика, лирический цикл, топос города.

Oksana Kuzma

URBANE MOTIVE IN DER LYRIK VON S. ČERKASENKO (ZYKLUS "DAS LÄCHELN DER STADT")

Abstract: In diesem Artikel wird das Bild der Stadt in den Werken des ukrainischen Dichters, des Modernisten S. Čerkasenko, analysiert. Der Zyklus "Das Lächeln der Stadt " wird im Kontext des ideologischen und des künstlerischen Suchens des Autors in der Entwicklung des urbanen Diskurses in der ukrainischen Lyrik Ende des 19. - Anfang des 20. Jahrhunderts betrachtet.

Schlüsselwörter: urbane Motive, Symbolismus, Poetik, lyrischer Zyklus, Topos der Stadt.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2013 р.

Кузьма Оксана Юріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури УжНУ.